

Микола ВІТЕНКО

ЕВОЛЮЦІЯ ПОЛЬСЬКО-УКРАЇНСЬКИХ ВІДНОСИН У ГАЛИЦЬКОМУ СЕЛІ В 1867–1914 РОКАХ

Польсько-українські відносини мають тривалу й суперечливу історію. Вивчаючи їх, сучасні українські дослідники звертають увагу переважно на проблеми політичної історії. Однак політичне протистояння між двома народами, яке в ХХ ст. призвело до кількох війн, було результатом зіткнення економічних і соціальних інтересів поляків та українців. Міжнаціональні соціально-економічні суперечності накопичувалися впродовж тривалого мирного співіснування. Знаковим було земельне питання. Воно виникло в Галичині після ліквідації династією Габсбургів панщини в 1848 р. і почало стрімко загострюватися після надання краю певної автономії у 1867 р. Цьому сприяла низка причин, але одним із визначальних було намагання місцевої польської великої земельної аристократії вирішувати економічні та соціальні проблеми політичними діями. Попри значну актуальність для сучасної України (вирішення й ігнорування конфліктних питань приватної власності у великих містах, курортно-кліматичних зонах і зонах відпочинку, боротьба між дрібними землевласниками-селянами та великими аграрними компаніями, контрольованими іноземним капіталом, тощо) вивчення впливу земельного питання на перебіг міжнаціональних відносин у Галичині зараз майже не відбувається. Відповідно ця стаття відповідає потребам часу і може містити міркування щодо уникнення в сучасній Україні конфліктних ситуацій, спричинених дискримінацією за економічною, майновою чи національною ознаками.

Одними з перших дослідників, що почали вивчати питання впливу парцеляції поміщицьких маєтків на польсько-українські відносини були, Ю. Бачинський¹, В. Будзиновський², Т. Войнаровський³, Ю. Павликовський⁴ та І. Франко⁵. Цим науковцям і публіцистам вдалося підрахувати кількість парцельованих поміщицьких

¹ *Бачинський Ю.* Україна irredenta / Ю. Бачинський // Українська суспільно-політична думка у 20 столітті. Документи і матеріали: у 3 т. – Мюнхен, 1983. – Т. 1. – С. 26–31.

² *Будзиновський В.* Хлопська посілість в Галичині і новочасні суспільно-реформаторські змагання / В. Будзиновський. – Львів, 1901. – 194 с.

³ *Войнаровський Т.* Вплив Польщі на економічний розвій України-Руси. Історико-економічна розвідка / Т. Войнаровський. – Львів, 1910. – 59 с.

⁴ *Павликовський Ю.* Земельна справа у Східній Галичині / Ю. Павликовський // Літературно-Науковий Вісник. – 1922. – Т. 76. – Кн. 1. – С. 138–161.

⁵ *Франко І.* Поляки і русини / І. Франко // Зібрання творів: у 50 т. – Київ: Наукова думка, 1985. – Т. 46. – Кн. 2. – С. 317–330; *Франко І.* Селянський рух в Галичині / І. Франко // Зібрання творів: у 50 т. – Київ: Наукова думка, 1985. – Т. 46. – Кн. 2. – С. 242–257.

маєтків та земельних угідь, кількість земель, які купили українські й польські селяни в 1867–1914 рр. Водночас вони не дослідили рушіїв парцеляційних процесів, не визначили головних учасників польсько-українського конфлікту за землю.

Свого часу соціально-економічну проблематику історії Галичини активно розробляли українські радянські історики: М. Герасименко⁶, Г. Ковальчак⁷, М. Кравець⁸, В. Кульчицький⁹, С. Макарчук¹⁰, В. Осечинський¹¹ та П. Свежинський¹². Попри певні позитиви їхніх досліджень у них містилися значні прогалини, адже радянська ідеологія не допускала можливості виникнення конфліктів між селянами чи робітниками різних національностей, наголошувала на ролі соціальних протиріч, а не міжнаціональних.

Серед сучасних українських істориків, що працюють над проблемами впливу соціально-економічних чинників на міжнаціональні відносини, потрібно відзначити дослідження В. Ботушанського¹³, О. Красівського¹⁴, Ю. Михальського¹⁵ й В. Смолея¹⁶. І лише публікації О. Красівського та Ю. Михальського присвячені польсько-українським взаєминам. Однак і вони більше уваги приділяють не вивченню соціальних та економічних процесів і явищ, а місцю соціально-економічних питань у програмних документах польських й українських політичних партій.

Серед польських авторів уваги заслуговують публікації Ф. Буяка¹⁷ та В. Найдуса¹⁸. Проте вони швидше інформативні, ніж аналітичні.

⁶ *Герасименко М.* Аграрні відносини в Галичині в період кризи панщинного господарства / М. Герасименко. – Київ: В-во АН України, 1959. – 303 с.

⁷ *Ковальчак Г.* Економічний розвиток західноукраїнських земель / Г. Ковальчак. – Київ: Наукова думка, 1988. – 252 с.

⁸ *Кравець М.* Селянство Східної Галичини і Північної Буковини у другій половині XIX ст. / М. Кравець. – Львів: Світ, 1964. – 239 с.

⁹ *Кульчицький В.* Державний лад і право в Галичині (в другій половині XIX – на початку XX ст.) / В. Кульчицький. – Львів, 1965. – 67 с.

¹⁰ *Макарчук С.* Етносоціальне розвиток і національні відносини на западно-українських землях в період імперіалізму / С. Макарчук. – Львів: Вища школа, 1983. – 256 с.

¹¹ *Осечинський В.* Галичина під гнітом Австро-Угорщини в епоху імперіалізму / В. Осечинський. – Львів, 1954. – 488 с.

¹² *Свежинський П.* Аграрні відносини на Західній Україні в кін. XIX – на поч. XX ст. / П. Свежинський. – Львів, 1966. – 192 с.

¹³ *Ботушанський В.* Сільське господарство Буковини (друга половина XIX – початку XX ст.) / В. Ботушанський. – Чернівці: Золоті литаври, 2000. – 340 с.

¹⁴ *Красівський О.* Галичина у першій половині XX ст. Проблеми польсько-українських стосунків / О. Красівський. – Львів: Каменяр, 2000. – 416 с.

¹⁵ *Михальський Ю.* Польські політичні партії та українське питання в Галичині на початку XX ст. (1902–1914) / Ю. Михальський. – Львів: Каменяр, 2002. – 166 с.

¹⁶ *Смолей В.* Польське цивільне і військове аграрне осадництво у Західній Україні: історико-правовий контекст (1919–1939 рр.) / В. Смолей. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2003. – 112 с.

¹⁷ *Bujak F.* Galicya / F. Bujak. – Lwów, 1908. – Т. 1: Kraj. Ludność. Społeczeństwo. Rolnictwo. – 562 s.

¹⁸ *Najdus W.* Szkice z historii Galicji / W. Najdus. – Warszawa, 1958. – Т. 1: Galicja w latach 1900–1904. – 411 s.

Беручи до уваги значимість проблеми, автор спробує простежити процес роздроблення поміщицьких маєтків, продажу шляхетської землі польським й українським селянам, його вплив на польсько-українські стосунки у Галичині в 1867–1914 рр.

Мета статті – з'ясувати передумови, причини, перебіг та наслідки парцеляції польських фільварків, продажу землі у Галичині в 1867–1914 рр. українським і польським селянам.

В останній третині XIX – на початку XX ст. у Галичині набула поширення парцеляція (розподіл на малі частини) поміщицьких маєтків, яку спричинив економічний занепад низки фільварків. Вона виступила своєрідним полігоном для змагань між польською й українською спільнотами в боротьбі за землю. Із польської сторони в ній взяли участь великі землевласники, переселенці із Західної Галичини, різні фінансові й політичні організації. З української боротьбу вели переважно заможні селяни – газди, священики, селянські кредитні товариства і спілки. Парцеляція землі стала одним із найважливіших чинників погіршення польсько-українських відносин.

Розподіл поміщицьких маєтків розпочався наприкінці 70-х років XIX ст. і відбувався по всій Галичині. Впродовж 1880–1902 рр. кількість поміщицьких земель у Західній Галичині зменшилася на 10,4 %, а у Східній – на 6,4 %. Тобто в західній частині краю розпарцелювали вдвічі меншу кількість землі, ніж у східній¹⁹.

Темпи цього процесу зумовлювала не економічна доцільність, а політичні чинники. Так, у Східній Галичині містилися найбільші латифундії краю, значна кількість напівзруйнованих фільварків, проживала більшість малоземельних і безземельних селян. Однак головним напрямом парцеляції тут був продаж землі переселенцям із західних повітів. У Західній Галичині не відбувалося значних конфліктів між поляками й українцями, спричинених парцеляцією. У Східній саме це слово стало синонімом міжнаціонального протистояння.

Спочатку парцеляцію проводили кілька організацій з метою подальшого продажу землі польським переселенцям із Німецької імперії. Газета “Батьківщина” з цього приводу писала: “Польські дідиці парцелюють свої посілости і продають їх частками Мазурам, котрих спроваджують із Західної Галичини або зі Шлезька. Тим самим досягають подвійної цілі: вони продають свої ґрунти корисніше, ніж коли б ціле село продали разом, і скріплюють Польшу на Русі”²⁰.

Польські оглядачі наголошували на потребі економічних заходів для покращення становища селянства. При цьому вони завжди акцентували на своєму національному патріотизмі та потребі демократизації суспільства: “Без польського люду нема Польщі, без вільного люду нема вітчизни, без народної, повсякденної рівності прав і обов’язків, без повсякденної рівності громадського голосу нема Польщі правдивої, нема народу – одне хамство народне і кривда... Ми поляки думками і духом, цим серця наші повні і мова сильна...”²¹.

Редактор однієї з провінційних газет Ян Котельський вказував на потребу принести користь не лише поміщикам, але й польським селянам. На його думку:

¹⁹ Podręcznik statystyki Galicji. – Lwów, 1913. – Т. 3. – Cz. 1–2. – S. 159.

²⁰ Мазури на Русі // Батьківщина. – 1884. – 18 цвітня. – № 16. – С. 94.

²¹ Polska i postęp // Głos Brzeżański. – 1907. – 19 maja.

“Залишили ми (поляки) нашого селянина самого, втекли в австрійські бюро, тра-тили час на забави..., проводили літа на безплідних політичних диспутах, на будівництві Польщі від моря до моря у фраззах... Польський то селянин, але не наш тепер і здобувати нам його треба рішучими діями”²².

Про те, що соціально-економічний розвиток провінції мав стратегічне значення для українців свідчили конкретні дії: створення українськими політичними партіями національного бюро праці в Нойберуні (Пруссія), проведення антиеміграційної агітації. План українських політичних сил був простим: в умовах малоземелля та хронічного безгрошів'я саме сезонні заробітки давали змогу селянам заробити певну суму грошей, щоби при поверненні в Галичину купити у збанкрутілих поміщиків землю. Місячник “Економіст”, описуючи боротьбу влади зі сезонними міграціями, зазначав, що заробітчанська еміграція українських селян не подобається польським магнатам та шовіністам насамперед тому, що зміцнює український народ. Він констатував: “Заробленими в Німеччині грішми двигне (він) себе економічно, докупить при парцеляції землі, побудується, набуде людський інвентар, загосподарить «по-німецькому»... Що нашим опікунам скріплення руського елементу не може бути на руку се річ ясна. В їх очевиднім інтересі лежить, аби руський селянин далі вимирав на голодовий тиф, аби він далі як економічно безсильний, не міг видержати конкуренції з Поляком, і би в кінці емігрував собі за море, лишаючи місце Полякові...”²³.

Важлива проблема досліджуваного періоду – переселення польських селян-колоністів із Західної Галичини у Східну – визрівала поступово, остаточно сформувавшись у середині 80-х років XIX ст. Цей соціально-демографічний процес був зумовлений не економічними, а політичними чинниками і свідчив про намагання окремих польських політичних сил контролювати співвідношення різних національностей у краї. Ще в 1884 р. Галицьке господарське товариство, яке відстоювало інтереси великого землеволодіння, на загальних зборах прийняло рішення про сприяння еміграції польських селян на українські етнічні землі й обмеження всіма засобами польської еміграції до США. Незважаючи на це, тривалий час польська колонізація Східної Галичини відбувалася тільки завдяки ентузіазму окремих поміщиків. Перші поселення, згідно з рішеннями товариства польських селян, тут з'явилися вже в 1884 р. у с. Голоскові Тлумацького повіту, в с. Томашівцях Калуського тощо. Польські селяни також виявляли інтерес до купівлі поміщицьких маєтків у Перемишлянському і Стрийському повітах. Польським переселенцям влада надавала деякі податкові пільги²⁴.

Польська колонізація спочатку проводилася безсистемно, часто ґрунтуючись лише на політичних гаслах. Заходи з її реалізації доволі швидко довели свій популізм: польські землевласники прагнули мати економічну вигоду від продажу землі, а тому продавали її тим, хто більше за неї платив, – переважно українським селянам. Так, у 1905 р. на загальних зборах Галицького парцеляційного банку його

²² “Rozdziobią nas kruki i wrony” // Polska gazeta kresowa. – 1914. – 26 czerwca.

²³ Залізняк М. Національне питання в Австро-Угорщині і Росії / М. Залізняк // Літературно-Науковий Вісник. – 1911. – Т. 55. – С. 6–7.

²⁴ Переселюване мазурських хлопів на Русь // Батьківщина. – 1884. – 23 мая. – № 21. – С. 125–126.

керівництво звітувало про парцеляцію фільварків площею 8 217 моргів. Із них лише 30 % було продано польським колоністам, і то переважно в Західній Галичині. Це стало причиною висловлення вотуму недовіри керівництву банку, адже парцелювання двірської землі для українців польські шовіністичні кола вважали національною зрадою. Присутня на зборах акціонерка, п. Згурська, заявила: “Діти будуть проклинати пам’ять тих, що між Русинів землю розпродували”²⁵.

Заходи цього банку суперечили особистим інтересам багатьох великих землевласників. Останні при продажу землі керувалися жадобою наживи, а не політичними чи національними ідеалами. Наприклад, в уже названому селі Голоскові польська колонія проіснувала лише два роки. Місцевий поміщик продав переселенцям частину своїх земель у кредит під високі відсотки. Польські селяни, не маючи стартового капіталу, робочого інвентарю, худоби, були змушені працювати на того ж поміщика за втричі нижчу плату, ніж місцеві українці. За таких обставин сума їхнього боргу перед колишнім землевласником зросла вдвічі. Не витримавши важких умов життя, колоністи повернулися в рідні повіти, а поміщик перепродав землю місцевим українцям²⁶.

Повним крахом закінчилися спроби окремих польських магнатів законодавчо заборонити парцеляцію поміщицьких маєтків чи обмежувати її для покупців із заздалегідь складених списків (до них повинні були входити лише поляки та лояльні до них українці). На практиці таких дій дотримувалися переважно парцеляційні товариства, які мали більше зиску від розкрадання бюджетних коштів, ніж від продажу землі українцям. Галицький сейм відхилив також і проект закону про мінімальні розміри парцеляційних ділянок. Згідно з ним, фільварки поділялися на окремі частини розміром не менше восьми моргів кожна для подальшого продажу. Такі, відносно великі наділи більшість українських селян не мали змоги придбати. Проти цих проектів голосувала та шляхта, що була зацікавлена в особистому збагаченні чи збереженні своєї економічної свободи²⁷.

Усього протягом останньої третини XIX – початку XX ст. із Західної Галичини у Східну переселилися десятки тисяч польських селян, хоча точну цифру встановити не можливо через відсутність статистичних даних²⁸. Через цю колонізацію значна кількість угідь, які раніше не належали українцям, але активно ними використовувалися у формі сервітутів чи натуральних розрахунків між польським двором й українським селом, були для них втрачені.

Були й випадки, коли польські переселенці за допомогою місцевих поміщиків купували землі в українських селян. Зокрема в с. Довгів під Моршином колоністи викупили щонайменше 10 селянських господарств. Польські селяни відразу після переселення потрапляли у сферу інтересів польських же поміщиків. Саме у

²⁵ Письмо відд Ширця // Батьківщина. – 1880. – 1 лютого. – № 3. – С. 21.

²⁶ Шляхетний поступок польського шляхтича // Батьківщина. – 1887. – 10 червня. – № 23. – С. 134–135.

²⁷ Нові стрички на руський народ // Гайдамаки. – 1905. – 7 падолиста.

²⁸ Павликовський Ю. Земельна справа у Східній Галичині / Ю. Павликовський // Літературно-Науковий Вісник. – 1922. – Т. 76. – Кн. 1. – С. 158.

власників фільварків вони могли позичити знаряддя праці, посівний фонд, невеликі грошові кредити. Близько 12 тис. поляків, виселених із Пруссії після 1 жовтня 1885 р. на підставі відсутності в них німецького громадянства, осіли при маєтках дідичів як двірська прислуга²⁹.

Допомога польським переселенцям надавалася спочатку в порядку приватної ініціативи, а згодом, з 1886 р., – низкою таких крайових економічних та громадських організацій, як “Kółka rolnicze”, “Macierz Polska”, “Niedziela”. Спеціально для підтримки колоністів цього ж року було створено “Towarzystwo ochrony własności ziemskiej” (“Товариство охорони земельної власності”) з установчим капіталом 100 тис. золотих ринських і правом випуску акцій на 500 тис. Пріоритет діяльності цього товариства – надання кредитів на купівлю землі у Східній Галичині полякам, вихідцям із Західної Галичини, Сілезії та Познанщини. Його заснувало “Галицьке господарське товариство”, яке очолював магнат А. Потоцький, а установчий капітал надав Крайовий банк³⁰.

Статут “Товариства охорони земельної власності” передбачав проведення парцеляції поміщицьких маєтків лише в інтересах польського народу. Перед ним стояли такі завдання: 1) посередництво при частковій парцеляції великої посілости, щоби власники могли ефективніше вести господарство на залишках маєтків; 2) полегшити польським селянам процес купівлі парцельованих двірських ґрунтів, а також земель українських селян, щоб запобігти еміграції поляків із Галичини і “заохочувати їх осідати в таких сторонах, де є відчутною нестача робочих рук”; 3) посередництво в оренді двірських ґрунтів польськими селянами на зразок наявних оренд фермерського типу в західній частині краю. До складу керівництва товариства увійшли: князь А. Сапіга, граф Сципіо, великі землевласники Брикчинський, Згурський, Кшижановський та ін. Показово, що значна група греко-католицьких священиків, яку очолював о. С. Качала, спочатку позитивно відреагувала на його створення, але довідавшись про антиукраїнські настрої, висловила рішучий протест і запропонувала створити аналогічну українську організацію, проте не одержала необхідної фінансової підтримки від крайової влади³¹.

Окрім цієї загальнопровінційної організації, в низці повітів Західної Галичини створювалися місцеві спілки. Зокрема в 1889 р. у Вадовіцах виникло “Товариство охорони землі”. Вже 1890 р. воно почало купувати землю у Східній Галичині, викупляти в банків та лихварів борги польських селян. Аналогічні товариства були створені в Новому Тарзі, Новому Санчі й інших повітах³².

Боротьба за землю мала й антиєврейське спрямування. Так, Бенедикт Ружицький зі с. Струтина Нижнього створив у 1910 р. “фонд покупки землі”. Він вважав, що головним завданням влади повинен був бути захист християн від євреїв, збереження землі “в християнських руках”. Б. Ружицький наголошував, що євреї протягом 1881–1891 рр. заволоділи в Галичині 600 тис. моргів земельних угідь і

²⁹ Переселюване мазурських хлопів на Русь // Батьківщина. – 1884. – 23 мая. – № 21. – С. 125–126.

³⁰ Не легковажмо нынѣшної хвилѣ // Діло. – 1886. – 1(13) Марта. – Ч. 24.

³¹ Не легковажмо нынѣшної хвилѣ // Діло. – 1886. – 4(16) Марта. – Ч. 25.

³² Всячина новинки // Батьківщина. – 1891. – 8 лютого. – № 6. – С. 40.

“перетворили її в Палестину”. Він пропонував законодавчо заборонити євреям купувати землю, що після суперечок у сеймі було відхилено. Однак і цей фонд при кредитуванні віддавав перевагу полякам³³.

Провідні польські політичні діячі намагалися протягом 1890–1914 рр. законодавчо закріпити можливість польської колонізації українських етнічних земель у Галичині. Знаряддя “полонізації Русі” мав стати закон про рентові господарства. Готував проект цього закону намісник у Галичині К. Бадені з 1890 р. Із 1896 р. він продовжив роботу над ним на загальноімперському рівні. Частина його положень зазнавала постійних змін та уточнень, що стосувалися переважно методів і механізмів його реалізації в житті. Суть та завдання закону залишалися незмінними. Вони зводилися до вирішення земельних проблем у Галичині через узгодження інтересів польських селян й польських поміщиків. Для цього необхідно було провести низку заходів: 1) парцеляцію поміщицьких маєтків на ділянки розміром по 20 га; 2) надання цих ділянок в оренду польським селянам за певні грошові та натуральні платежі (фактично, селяни забезпечували поміщикам сплату земельної ренти); 3) надання польським селянам і лояльним до поляків українцям та євреям грошових кредитів для організації економічно самостійних господарств фермерського типу на рентових землях. Серед додаткових пропозицій особливі суперечки між польськими великими землевласниками спричиняв пункт про можливість чи неможливість оренди землі з подальшим викупом³⁴.

Проекти вирішення земельних протиріч, які пропонували тогочасні українські політики, були більш реалістичними і створювали однакові економічні умови для всіх селян без поділу їх на раси, народи чи релігійні спільноти. Зокрема посол Галицького сейму Є. Олесницький домагався парцеляції великого землеволодіння, починаючи з державних угідь, для всіх селян краю незалежно від їхньої національності. Він вважав, що доцільніше продавати ділянки невеликих розмірів – 1–5 моргів, що дозволило б українцям на рівних умовах із поляками взяти участь у парцеляції. Оренда земельних ділянок, на його думку, повинна була передбачати забезпечення селян сільськогосподарським реманентом та посівним матеріалом (як позика), із правом подальшого викупу землі через сплату її вартості частинами (“ратами”)³⁵.

Вимоги Є. Олесницького й інших українських послів сейму (зокрема Ю. Романчука, Т. Войнаровського) відкинула польська більшість. Щобільше, посол Т. Пілат у 1898 р. запропонував не лише створювати рентові господарства за рахунок поміщицьких маєтків, але й проводити викуп чи конфіскацію земель у тих селян, що володіли господарствами меншими за 695 сажнів орної землі чи 2 морги 970 сажнів лісу. Абсолютна більшість таких господарств належала українцям – форналям та поденним наймитам³⁶.

У 1900 р. для покращення умов діяльності рентових господарств засновано Парцеляційний банк. Протягом 5 років лише в межах його діяльності було

³³ Всячина новинки // Батьківщина. – 1891. – 8 лютого. – № 6. – С. 39.

³⁴ Nowy projekt korporacyj rolniczych // Słowo Polskie. – 1896. – 3 Marca.

³⁵ Радикалізм іде в гору! // Громадський голос. – 1895. – № 4. – С. 25.

³⁶ Соймова опіка над селянами // Громадський голос. – 1898. – № 5. – С. 33.

розпарцельовано 46 маєтків, з яких 2/3 перейшли до рук польських переселенців. Активністю відзначалися й інші парцеляційні товариства. Польській колонізації Східної Галичини сприяла політика кредитування крайових банків. Уже на початку 1907 р. набрав чинності закон про “рентові загороди” (позичкові фонди). Перші такі фонди було створено в польській частині краю. Ті з них, що діяли у Східній Галичині, реагували передовсім на прохання кредитувати саме польських селян і передовсім переселенців. Позики надавалися тим, хто мав не менше 3 га землі й 50 кор. кадастрового доходу, що автоматично заперечувало можливість кредитування економічно слабких господарств більшості українських селян³⁷.

Наступним кроком у боротьбі за землю з українським селянством стали суперечки щодо реалізації протягом 1907–1909 рр. проекту закону про обмеження мінімальних розмірів селянських земельних ділянок. Автори цього проекту зі середовища великих землевласників справедливо вказували на те, що селянські господарства “внаслідок дроблення зменшилися до такого ступеня, що площа певної частини займає ледь кілька метрів і коштує 2-5 корон (тижнева заробітна плата одного наймита); тому про раціональне ведення господарства не може бути й мови...”. Однак методи конфіскації землі через викуп із заниженим рівнем вартості селянських угідь, які проектувалися, спричиняли справедливі протести української громадськості, масові віча та мітинги, що поступово перетворювалися з боротьби за землю на боротьбу за дешеві кредити на придбання землі³⁸.

Про антиукраїнський вимір кредитної політики економічних інститутів краю свідчить і те, що в числовому співвідношенні абсолютна більшість позик надавалася вихідцям із повітів, населених поляками: Бжеського, Лимановського, Мелецького, Пільзнянського, Ропчицького й ін. Так, протягом весни 1908 р. крайова комісія для створення рентових господарств надала 25 позик на суму 244 тис. кор., із них лише 8 (1/3) припадали на повіти, заселені переважно українцями, та і їх одержали польські землевласники³⁹.

Заходи низки польських господарських товариств напередодні Першої світової війни засвідчили наявність підтримки крайової влади, без якої було б неможливим перекидання великих мас населення з однієї частини краю в іншу та створення державних фондів сприяння польським переселенцям. Серед програмних завдань товариства “Ziemia Polska” була низка таких, що відкрито вимагали їх державної підтримки, яка й була надана на місцях. Зокрема це товариство заклиало: 1) заохочувати населення з етнічно польських околиць до переселення на “креси” (околиці); 2) знаходити таких переселенців для банків і приватних осіб, які розпродували панські землі “на кресах”; 3) заохочувати молодших братів у перенаселених польських селах до одержання від старших братів не земельних ділянок, а грошей для наступної купівлі землі “на Русі”; 4) полегшувати охочим переселитися оглядини призначеної на продаж землі; 5) проводили відповідну агітацію серед польських

³⁷ Рентові загороди // Економіст. – 1907. – № 5. – С. 15.

³⁸ Центральний державний історичний архів України у м. Львові (далі – ЦДІАЛ України). – Ф. 146. – Оп. 4. – Спр. 5016. – Арк. 33, 50–53.

³⁹ З краєвої комісії для рентових осель // Економіст. – 1908. – № 7. – С. 15.

селян; 6) повідомляти польське населення про кількість, місце розташування, якість і вартість земельних угідь, виставлених польськими поміщиками на продаж; 7) допомагати переселенням юридично, фінансово, сприяти у забезпеченні їх необхідним будівельним матеріалом, знаряддями праці, насінням, інвентарем. Філії цього товариства діяли в більшості повітів Галичини⁴⁰.

Процеси парцеляції фільварків відбувалися зі значними зловживаннями та махінаціями. Окремі польські землевласники, користуючись сприянням властей, зайнялися спекуляцією в торгівлі землею. Один із дідичів зумів навіть двічі продати власний маєток різним покупцям. Така ситуація була спричинена намаганнями земельних магнатів контролювати економічні процеси політичними методами та сприяла зростанню попиту на землю і, відповідно, зростанню цін. Лише за 5 років, з 1900 по 1905 р., вартість морга землі зросла в середньому у 5 разів – із 80 золотих ринських до 400. У наступні 5 років ціни зросли ще втричі, сягаючи 1200–1300 золотих ринських за морг⁴¹.

У липні 1901 р. посол Галицького сейму Т. Окуневський запропонував внести зміни в закон про лихварство, які б унеможливили спекуляцію землею. Згідно з ним заборонялося вести справи з постійної купівлі-продажу землі з метою прибутку. У січні 1902 р. вищий краєвий суд із Кракова звернувся з аналогічними пропозиціями до Галицького намісництва. За твердженням цього суду, масові спекуляції землею мали місце в судових округах Ряшева, Вадовіце та Нисько. Набагато більшого розмаху вони набули у Східній Галичині. Однак законодавча і виконавча влада краю не намагалася їм запобігти⁴².

Бюро комісій рентових господарств, яке українські політики називали “польською Гекатою”, звідусіль піддавалося критиці. Польська газета “Słowo Polskie”, яка відстоювала інтереси національних демократів і була зацікавлена у пришвидшенні процесів колонізації, наголошувала, що ця державна установа займається доброчинністю для поляків лише на словах, а не на ділі, сприяючи збагаченню невеликої групи осіб, котрі прикриваються польськими національними гаслами⁴³.

Особливо негативно польські радикальні угруповання сприймали факти продажу землі польськими поміщиками українським селянам. Так, громада с. Божикив Підгаєцького повіту в 1884 р. купила у місцевого дідича 400 моргів лісу. Процес цієї купівлі ускладнювала не лише неорганізованість селян (завдяки діям місцевого священика О. Стеткевича її вдалося подолати), але і спротив повітового староства й сусідніх великих землевласників, хоча жоден із них не зміг запропонувати за ліс суму більшу чи таку ж, яку сплатила сільська громада. Його вартість перевищувала й ті суми, які пропонували різні польські парцеляційні товариства⁴⁴.

⁴⁰ А. В. Колонізоване Поляками Східної Галичини / А. В. // Економіст. – 1912. – № 2. – С. 41–42.

⁴¹ Włości rentowe // Słowo Polskie. – 1908. – 15 stycznia.

⁴² Грунтова лихва // Діло. – 1902. – 5(18) Січня. – Ч. 4.

⁴³ Włości rentowe // Słowo Polskie. – 1908. – 15 stycznia.

⁴⁴ Новинки и всячина // Батьківщина. – 1884. – 28 падолиста. – № 48. – С. 305.

Завдяки ініціативам окремих греко-католицьких священиків українські селяни самоорганізовувалися у спілки для купівлі землі. Вони від початку свого виникнення були конкурентами аналогічних польських товариств. Українська газета “Батьківщина” регулярно повідомляла про купівлю сільськими громадами поміщицьких і державних земель у різних повітах краю, заохочуючи населення до аналогічних дій. Приклади ці й справді вражають. Так, громада с. Токи Збарзького повіту в 1886 р., взявши позику в банку під заставу своєї землі, змогла викупити у графа Тадея Дідушицького не лише 1 200 моргів землі, але й 200 моргів ставків, млини та право пропінації. Вартість цієї покупки – 278 тис. золотих ринських⁴⁵. Громада с. Брустори Коломийського повіту в 1890 р. викупила в держави 800 моргів землі за 13 тис. золотих ринських⁴⁶. Таких випадків налічувалося десятки.

Однак, починаючи з 1890 р., кількість повідомлень про купівлю українськими громадами землі різко меншає, та й у тих, що трапляються, фігурують вже набагато менші земельні площі – переважно від 10 до 200 моргів. Це пояснює не лише ріст цін на землю, але й активізація польських парцеляційних товариств, антиукраїнські заходи місцевих властей, які чинили штучні перешкоди в наданні українським селянам кредитів і навіть правдивої інформації про можливість купівлі землі. Одним із винятків була парцеляція маєтку в с. Красносільцях Золочівського повіту загальною площею 400 моргів. Її проводив за дорученням поміщика о. Теофіл Петровський. Відсутність польських та єврейських посередників зробила вартість землі на 40 % меншою. У виграші опинився і колишній власник. Понад половину маєтку одразу придбали місцеві селяни, і священик закликав через газету “Діло” охочих з інших сіл купувати землю й цим запобігати наступу “мазурів на Схід”⁴⁷.

Перехід землі до рук польських колоністів негативно сприймали українські селяни. Так, внаслідок парцеляції фільварку Кальтвасер під Львовом жителі с. Сухополя втрачали можливість користуватися лісом. Передбачаючи таку небезпеку, вони “рішили розбоєм відстрашити Мазурів від купна...”. Близько 30 селян із сокирами напали на 2-х поляків і нанесли їм тяжкі тілесні ушкодження. Дирекція парцеляційного банку, який проводив продаж земель маєтку, звернулася по допомогу до жандармерії⁴⁸. У цьому випадку, як і в багатьох інших, українські селяни втратили землю. Погіршення соціальних умов вони сприймали як посилення національного гноблення з боку панівної у Східній Галичині нації – поляків, що вело до посилення міграції українських селян Галичини до Канади, США, Бразилії й Аргентини.

Окремі великі землевласники активно продавали свою землю, не вдаючись до посередницьких послуг різних парцеляційних товариств, називаючи їх “шуліками”. З цією метою вони періодично відвідували ті свої маєтки, які були найменш рентабельними. Граф Роман Потоцький регулярно розпродавав землі в с. Вишневчику Перемишлянського повіту. Лише 2 квітня 1895 р. він продав тут 8 моргів братам Петрові та Павлові Олійникам, 5 моргів – Павлові Зайді, 9 моргів – Яцьку Іванишину тощо. Індивідуальними покупцями землі виступали не лише українці,

⁴⁵ Письмо зь Подоля // Батьківщина. – 1886. – 9 цвітня. – № 14. – С. 82.

⁴⁶ Всячина и новинки // Батьківщина. – 1890. – 24 серпня. – С. 34–35.

⁴⁷ Земля на продаж // Діло. – 1902. – 7 (20) січня.

⁴⁸ Борба о землю // Діло. – 1902. – 27 мая (9 червня).

але і євреї. Того ж 2 квітня 1895 р. у Романа Потоцького купили невеликі земельні ділянки Беріш Левінтер, Зіммер Герш та ін.⁴⁹

Все це суперечило заходам польських господарських товариств і свідчило про пріоритетність для дідачів особистої вигоди. Той же Р. Потоцький міг бути співзасновником парцеляційного товариства й під прикриттям патріотичних гасел продавати польським колоністам землю за завищеними цінами (різницю компенсувала спілка), і водночас продавав, якщо це було йому вигідно, її українцям. Однак загальною була тенденція до дискримінації українців у питаннях купівлі-продажу землі, яка набувала рис крайової політики. Її результатом став нерівномірний продаж земельних угідь селянам різних національностей. Так, із понад 210 тис. га розпарцельованих у 1890–1902 рр. поміщицьких земель у Східній Галичині лише 38 тис. га перейшли до українських селян, решта – до польських⁵⁰. Ця тенденція тривала аж до 1914 р., коли її перервала Перша світова війна.

Наслідком дискримінації українських селян при продажу землі було наростання невдоволення крайовою владою в середовищі газдів. Вони почали активніше долучатися до національних акцій, надавати матеріальну підтримку українським освітнім, господарським товариствам, політичним партіям. Якщо в 80–90-х роках XIX ст. факти такої допомоги були поодинокими, то в 1900–1914 рр. перетворилися на масове явище. Щобільше, під впливом антиукраїнських погромів під час виборів та після вбивства М. Січинським намісника А. Потоцького відбулася радикалізація поглядів заможних селян. Директор львівської поліції доповідав 23 квітня 1908 р. намісництву про поширення війтом с. Березовиці Тернопільського повіту, деякими українськими корчмарями та “поважними газдами” розповідей про те, як “Русинів мучать у Львові, як нищиться все що є руське і, що на те немає ніякої іншої ради, тільки виступити з обороною від вказівок «панів»...”. За його ж словами, в кількох сусідніх селах члени читалень “Просвіти”, “переважно молоді парубки явно говорять [про це ж – В. М.] на селах і чекають на знак аби збройно виступити...”⁵¹.

У низці випадків великі землевласники купували землю в селян і сільських громад. Рідко коли розміри таких ділянок перевищували морг. Продавали їх переважно найбідніші верстви селянства – форналі, які лише поглиблювали свою кабальну залежність від дідачів. Відповідно й вартість таких торгових угод була незначною у грошовому еквіваленті, але мала значний деморалізаційний вплив на селян, що втрачали “вітцівщину”, “батьківщину”. Так, той же Роман Потоцький в с. Романові Бібрського повіту купив у Дмитра Орловського 395 сажнів землі за 12 золотих ринських, у Варвари Яськової – 330 сажнів за 10 золотих ринських, у Петра Гопка – 2 258 сажнів за 71 золотий ринський тощо⁵².

⁴⁹ Львівська наукова бібліотека імені Василя Стефаника. Відділ рукописів (далі – ЛНБ, відділ рукописів). – Ф. Потоцьких. – Спр. 303. – Арк. 3–6.

⁵⁰ Будзиновський В. Хлопська посілість в Галичині і новочасні суспільно-реформаторські змагання / В. Будзиновський. – Львів, 1901. – С. 23.

⁵¹ Державний архів Львівської області (далі – ДАЛО). – Ф. 350. – Оп. 1. – Спр. 2988. – Арк. 1.

⁵² ЛНБ, відділ рукописів. – Ф. Потоцьких. – Спр. 304. – Арк. 3–58; Там само. – Спр. 305. – Арк. 3–12.

Польські поміщики брали участь і в камасації – ліквідації черезсмужжя, обмінюючись земельними ділянками з українськими селянами. Однак при цьому виходили з позицій економічної доцільності й рішуче відкидали можливість обміну в тих місцевостях, де проводили полювання. Зокрема Роман Потоцький 14 листопада 1897 р. у с. Випаски Перемишлянського повіту обміняв 8 моргів 745 сажнів землі на 3-х ділянках на таку ж кількість землі на 18 ділянках, що належали Семку Мокалю і безпосередньо межували з його маєтком. Натомість не захотів обмінюватися ґрунтами з селянами в с. Ладанці та Волків, де були його мисливські угіддя. Найчастіше Р. Потоцький виступав посередником в обміні земельними наділами між селянами. Завдяки його втручанням відбувся обмін у с. Коростенка між Станіславом Блажовим, Михайлом Кравцем і Макаром Каруциним, а також низка аналогічних операцій⁵³. Тут поміщик виявляв своєрідну “батьківську опіку” над своїми колишніми кріпаками та їхніми нащадками.

Проте найчастіше обмін землями між поміщиком і селянами був нерівноправний. Селяни отримували земельні ділянки менших розмірів чи гіршої якості. Часто дідиці змушували їх до нерівномірних обмінів. Зокрема поміщик зі с. Рудник Снятинського повіту Стефан Мойса, користуючись підтримкою повітової влади, протягом 1892–1895 рр. періодично відбирав у селян ґрунти, даючи гірші чи й взагалі ніяк їм це не компенсуючи. Населення цієї громади, як і цілої групи інших, було вкрай залякане. Поміщик регулярно використовував своє “природне право легко карати слуг і наймитів”. Після таких покарань померло декілька осіб – поміщик не поніс жодного покарання. Його становище було міцним завдяки наявності при дворі великої групи слуг-охоронців та підтримки повітового староства⁵⁴. Подібних випадків налічувалося десятки.

Соціальні суперечки ставали поліетнічними. Обурення польської спільноти провокував не лише продаж землі окремими поміщиками українським селянам, але й окремі дії, пов’язані з орендою землі. Так, польську шляхту Підгаєцького і Бережанського повітів обурило краківське страхове товариство, яке купило у княгині Чарторийської Підгаєцький ключ та передало його в оренду євреям. Майже одразу після публікації у пресі повідомлення про цю подію шляхта чотирьох повітів зустрілася з представником цього товариства Северином Генцлем і зажадала ліквідації угоди з орендарями. Вони заявляли, що “актом тим страхове товариство позбавило хліба багатьох польських родин, як офіціалістів, так і посесорів...”⁵⁵. Очевидно, ця подія була суттєвим порушенням хиткої рівноваги в міжнаціональних взаєминах у регіоні й спричинена суто економічними причинами.

Отже, впродовж 1867–1914 рр. було розпарцельовано понад 200 тис. га землі, що становило лише близько 5 % всіх земельних угідь Галичини, з них лише 1/7 частину змогли викупити українці. А оскільки вони раніше могли користуватися цією землею у вигляді сервітутів, то зміна власника погіршила становище місцевого українського населення.

⁵³ Там само. – Спр. 307. – Арк. 3, 41–54.

⁵⁴ Новинки // Громадський голос. – 1895. – № 4. – С. 29–30.

⁵⁵ Новинки (Зь польського табору) // Діло. – 1891. – 3(15) вересня. – Ч. 198.

Представники крайової польської адміністрації намагалися проводити парцеляцію поміщицьких земель на дискримінаційних для українців умовах, продаючи їм землю за завищеними цінами чи не допускаючи заможне українське селянство до участі в торгах.

Проведення парцеляції в інтересах польського селянства позбавляло мало-заможних українських селян можливості найматися на поденні роботи, а заможних розширювати свої господарства. У результаті жоден прошарок українського села не був зацікавлений в покращенні відносин із поляками.

Парцеляційні заходи демонстрували намагання польської великої земельної аристократії змінити етнодемографічний склад населення краю. Масові переселення польських селян на українські етнічні землі в умовах малоземелля українського селянства унеможливлювали польсько-український мирний діалог, бо перед українськими селянами поставала проблема фізичного виживання.